

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Д. В. Табачник (Київ)

Вбивство Симона Петлюри

Події минулого, якими б огидними й неприємними вони не здавалися нам сьогодні, ми маємо знати, щоб відати чому ті або інші процеси в суспільстві зараз йдуть саме так, а не інакше, щоб достовірно прогнозувати майбутнє і не помилятися у сьогоднішні. І в цій публікації мова піде якраз про таку подію, що сколихнула свого часу всі країни Європи, на кілька місяців привернула увагу найбільших континентальних та за-океанських газет. А наслідки її завдали величезного удару світовому авторитетові українського національно-визвольного руху в 20-ті рр. та на тривалий час підірвали позиції і престиж української антибільшовицької еміграції в Європі.

Це трапилося в Парижі весняного дня 1926 р., коли столиця Франції, оживаючи після зими, виглядає справді містом заповітних мрій. 25 травня в пообідній час в центрі старого Парижа, неподалік від знаменитого Латинського кварталу та відомого цвинтаря Пер-Лашез, на вузьких вулицях, вкритих бруківкою, панувала тиша. Приблизно о 14-й годині правою стороною вулиці Расіна в напрямку бульвару Сен-Мішель спокійно простував невисокий блідуватий чоловік, якому на вигляд можна було дати років п'ятдесят чи трохи менше. Недорогий одяг, трохи кволла, ніби спеціально уповільнена хода людини, яка нікуди не поспішає, безпомилково видавали в ньому емігранта — адже службовці середнього рівня, що одягалися приблизно так само, в цей час ще знаходилися в своїх офісах, банках і департаментах. За кілька метрів від рогу відомого всім туристам і студентам бульвару Сен-Мішель перехожий уповільнив крок, пильно і стурбовано вдивляючись в обличчя незнайомця, який швидко і рішуче прямував йому назустріч, й машинально глянув на годинника. Схвильована людина у білій спецівці підскочила до перехожого і, запитавши: «Ви Петлюра?», вихопила револьвер. Пролунали один за одним сім пострілів. Спершу, коли перехожий ще стояв, потім п'ять — уже в лежачого. Останній постріл пролунав, за показаннями свідків, о 14 годині 12 хвилин. А вже о 14.15 два поліцейських, міцно скрутивши руки, тягли смертельно блідого, але непереляканого вбивцю до комісаріату. Так виглядала сцена страшного вбивства за словами очевидців, що були записані паризькими журналістами¹.

Ввечері і зранку наступного дня всі паризькі газети рознесли по світу сенсаційну новину: 25 травня на вулиці Расіна в центрі Парижа сімома пострілами застрелено відомого політичного діяча-емігранта, лідера української антибільшовицької еміграції, голову Української Народної Республіки в екзилі, колишнього голову Директорії та Головного Отамана всіх військ УНР Симона Васильовича Петлюру. Ранкові випуски більшості французьких та частини великих європейських газет 26 травня 1926 р. подавали про вбивство на вулиці Расіна докладнішу інформацію: короткі нотатки з біографії Петлюри, опис його діянь та політичної кар'єри, яка обірвалася на 47-му році життя. Повідомлялося також, що поліцією заарештовано вбивцю-терориста — ним виявився мешканець Парижа, власник невеличкої крамниці годинників і майстер-годинникар Самуїл Шварцбарт, нібито уродженець та колишній житель

¹ Le Monde.— 1926.— 26 трав.

Південної України. Поліцейські чини сповістили, що розпочато слідство, хід якого контролюватиме префектура Парижа².

З офіційного поліцейського протоколу та акту судово-медичної експертизи стало відомо, що після першого пострілу, який не був смертельним, Петлюра втратив рівновагу і опустився на коліно, після другого, також ще не смертельного, — звалився на бруківку. Тоді Шварцбарт випустив ще п'ять куль у лежачого вже Петлюру — третя і четверта кулі спричинили смертельні ушкодження внутрішніх органів, від яких поранений і помер. Слідство розпочалося, як повідомила поліція, вже 26 травня 1926 р.

До сьогоднішнього дня подробиці про вбивство Симона Петлюри та про процес над Самуїлом Шварцбартом лишаються маловідомою сторінкою історії хіба що для земляків вбитого Головного Отамана. На Заході існує з цього питання численна полемічна література, зокрема фундаментальні наукові дослідження, кілька монографій, які докладно аналізують хід слідства, його об'єктивність, судове слухання справи, показання свідків і змагання талановитих адвокатів обох сторін. У ряді публіцистичних праць розглядаються різні версії та гіпотези щодо цього злочину. Потрібно відразу зазначити, що практично вся західна література — і наукова, і публіцистична, яка присвячена вбивству Головного Отамана, чітко поділяється на два табори, дві течії, що обстоюють протилежні погляди на дану подію. До першої належать шанувальники та прибічники Симона Петлюри, які переконані і доводять, що 25 травня 1926 р. в Парижі мав місце терористичний акт, спланований органами ДПУ СРСР і скоєний за наказом більшовицького режиму Сталіна чи за вказівкою керівників Комінтерну, що, практично, одне й теж саме. Друга велика група дослідників і публіцистів твердо переконана і обстоює версію про те, що вбивця Петлюри Самуїл Соломонович Шварцбарт був вбивцею-одинаком, месником за своїх рідних та близьких, які були знищені під час петлюрівських єврейських погромів на Україні. Вони у своїх дослідженнях мотивують постріли Шварцбарта почуттями праведної помсти і вважають, що його терористичний акт зумовлювався відчаєм і не мав політичного підґрунтя чи забарвлення. І перші, і другі використовують чимало документальних свідчень, аналітичних гіпотез і відвертих припущень, яких, спираючись на архівні документи, ані спростувати, ані повною мірою довести поки що неможливо.

Серед найбільш ґрунтовних і доказових праць, що репрезентують перший, пропетлюрівський напрям в історичній літературі, необхідно виділити роботи сучасника і знайомого Петлюри, українського генерала Миколи Шаповала³, видану ще у 1929 р. у Скрантоні, та неперевершену ще й досі фундаментальну монографію українського історика-емігранта старшого покоління А. Яковлева⁴, що була видрукувана у 1930 р. в Празі. До цього ж переліку можна додати і більш сучасні праці дослідників українського походження, які з'явилися вже в 60—70-ті рр. — до них належать студії Бориса Марченка⁵, Юрія Кульчицького⁶, Зіновія Соколюка⁷, Матвія Стахіва⁸ та інших істориків. Чимало цікавих фактів містить і дослідження Михайла Середи⁹, присвячене політичним аспектам історії отаманщини на Україні в 1918—1921 рр.

² Le Parisien.— 1926.— 27 трав.

³ Шаповал М. Про смерть Петлюри.— Скрантон, 1929; Шаповал М.— Більшовицька змова // Український робітник.— 1926.— 15 вересня.

⁴ Яковлів А. Паризька трагедія.— Прага, 1930.— 268 с.

⁵ Martchenko B. Simon Petlura.— Paris, 1976.— 98 р.

⁶ Кульчицький Ю. Симон Петлюра і погроми // Симон Петлюра.— Мюнхен — Париж, 1980.— С. 137—160.

⁷ Соколюк З. Громадянські права в Українській Народній Республіці // Там же.— С. 121—137.

⁸ Стахів М. Заходи уряду і провідних сил України проти погромництва // Правничий вісник, 1971.— Т. III.— С. 41—62.

⁹ Середи М. Отаманщина // Літопис Червоної Калини.— 1930.— Ч. II.— С. 3—26.

Опоненти точки зору на проблему вбивства С. В. Петлюри, які вважають дії С. Шварцбарта актом священної помсти—здебільшого французькі та єврейські історики — також мають чималу низку наукових і науково-популярних праць, присвячених згаданій проблемі. Їхній перелік відкриває досить велика за обсягом і унікальна за наведеним фактажем книга відомого французького адвоката і публіциста Анрі Торреса¹⁰, що з'явилася в Парижі в 1928 р. Унікальність її полягає в тому, що автор був на судовому процесі захисником Самуїла Шварцбарта і, мабуть, як ніхто інший, знав усі документи справи, які аналізував, звичайно ж, під певним кутом зору та з великою упередженістю проти Петлюри. Серед досліджень антипетлюрівського гатунку заслуговують на увагу також роботи історика Симона Дубнова, написані з використанням значної джерельної бази, та дослідження професора А. Десрюша¹¹, видані у 50—60-ті рр.

Але квінтесенцією подібних поглядів, на нашу думку, слід вважати фундаментальну монографію відомого американського дослідника, професора Саула Фрідмана¹², видану в Нью-Йорку в 1976 р., сама назва якої говорить про позицію автора. Видрукувана досить великим тиражем, книга Фрідмана «Погромник. Вбивство Симона Петлюри» через ґрунтовність залученої автором джерельної бази та велику кількість вперше введених у науковий обіг документів на деякий час обірвала дискусію й змусила ще раз пильно придивитися до паризького процесу 1926—1927 рр. над вбивцею Петлюри. Але, як на наш погляд, книгою нью-йоркського вченого інтерес до даної проблеми не вичерпується і полеміка навколо неї не згасає.

Чимало документів, свідчень та судових показань, що безпосередньо стосуються справи Шварцбарта, зберігаються в архівосховищах та бібліотеці Інституту Єврейських Студій в Нью-Йорку у фонді, який має назву «Архів Черікова», та в Паризькій бібліотеці імені Симона Петлюри, створеної на кошти і завдяки клопотанням української діаспори, котра виявляла велике бажання реабілітувати посмертно добре ім'я лідера Директорії в очах світової громадськості, зняти з нього тавро антисеміта.

З тим, що Самуїл Шварцбарт був праведним месником-одинаком, не погоджуються українські історики з діаспори та діячі еміграції старшого покоління. На їхню думку, Шварцбарт був звичайнісіньким агентом ДПУ, тобто терористом-найманцем Москви, якого відрядили для знищення Петлюри, озброївши та підготувавши для цієї брудної справи. Проф. Ю. Кульчицький, наприклад, доводить, що «українці (маються на увазі і діячі української національно-визвольної еміграції — Д. Т.) постійно ставили собі одне питання, чому забито саме Петлюру..., а не Денікіна, Волинця, Булак-Балаховича чи когось іншого з відомих погромників, які тоді постійно мешкали в Парижі? І відповідь ясна: в протилежності до них, Петлюра очолював український національно-визвольний рух і цим був саме для ворога небезпечний. Більшовики постійно переслідували Петлюру і, уживши дипломатичного тиску, змусили його виїхати з Польщі*».

¹⁰ Torrès H. Le procès des pogromes.— Paris, 1928.— 208 p.

¹¹ Desroches A. Le problème ukrainien et Simon Petlura.— Paris, 1962.— 202 p.

¹² Friedman S. Pogromchik. The Assassination of Simon Petlura.— New York, 1976.— 358 p.

* Вислання С. В. Петлюри з Польщі та роззброєння польською армією залишків його збройних формувань на території Польщі, а також припинення бойових рейдів петлюрівців через кордон на Україну дійсно активно домагався по дипломатичних каналах тодішній голова Раднаркому України Х. Г. Раковський, про що свідчать його листи. У відповідності із мирним договором між Україною і Польщею 1921 р. Раковський вимагав через українського повпреда у Варшаві від польського уряду негайно інтернувати та роззброїти загопи і частини петлюрівської армії, а також заборонити будь-яке пересування петлюрівців через кордон. Здебільшого вимоги Раковського задовольнялися урядом Польщі.— *Прим. авт.*

Убивши Петлюру, ворог надіявся знищити український визвольний рух, але це йому не вдалося... Вбивство Петлюри було тільки першим з цілого ряду політичних вбивств українських національних провідників і йшло також по лінії постанови Комінтерну про політичні вбивства, яка була підписана 9 січня 1926 р. Сам характер вбивства дуже нагадує методи, застосовані більшовиками в їхній боротьбі з українським підпіллям в 1921—1926 рр. Ще перед вбивством Петлюри більшовики вдосконалили способи усунення отаманів, вбиваючи їх або знеславляючи їхню честь. У випадку такого загрозливого противника, яким був Петлюра, вони застосували обидва заходи»¹³.

Тобто, головним аргументом політичної мотивації та скерованої підготовки вбивства висувається підвищена небезпека та особлива загроза з боку Петлюри для більшовицького уряду. І саме тому, наполягають українські науковці, Головний Отаман УНР став жертвою терористичного акту, для цього його попередньо усунули з території Польщі, подалі від кордонів СРСР, щоб зняти підозру в участі ДПУ. Але їхні опоненти не погоджуються з такою точкою зору, оскільки немає ніяких прямих документів, які б доводили, що Шварцбарт мав спільників у вбивстві¹⁴. Більше того, важко твердити, що Петлюра був більш небезпечним противником більшовицького режиму, ніж, скажімо, генерали Денікін чи Врангель. Але ж вони не стали жертвами замахів. Поряд з цим, зазначають автори цих видань, сам по собі аргумент про найбільшу небезпечність Петлюри, звичайно ж, більш ніж сумнівний хоча б тому, що якби вбивство колишнього голови Директорії організували органи ДПУ, вони могли б зробити це таємно, враховуючи відсутність у Головного Отамана постійної збройної охорони. Органи ДПУ прагнули б також подбати про те, щоб вбивця не потрапив до рук французької поліції і щоб над ним не відбувся відкритий судовий процес, на якому могло стати відомо при причетності до розправи над емігрантом державних установ радянської служби безпеки.

Зважаючи позицію Радянського Союзу, який тоді ще знаходився у дипломатичній ізоляції, а тому надзвичайно дбав про свій міжнародний престиж, можна дійти висновків, що у тих умовах радянське керівництво ніколи б не наважилося піти на такий безглуздий і небезпечний крок. Крім того, у ті роки сталінський політичний авантюризм ще не став визначальною рисою радянської зовнішньої політики та домінуючим принципом у діяльності розвідувальних служб ДПУ, які тоді відповідно очолювалися Наркоматом закордонних справ і ДПУ СРСР. Однак версія про «руку Москви» здавалася багатьом у Франції занадто привабливою і тому ще під час попереднього слідства почалися наполегливі пошуки саме «московського сліду», «руки Комінтерну», «змови ДПУ» і т. п. Цю ж версію всіляко підтримувала та роздмухувала французька антикомуністична та бульварна преса, якій дуже хотілося роздобути сенсаційні викриття радянського посольства в Парижі, яке тоді очолював у ранзі надзвичайного і повноважного посла відомий державний діяч Х. Г. Раковський — голова Раднаркому України в 1919—1923 рр., що вів кількарічну вперту боротьбу з Петлюрою і вважався одним з найвпливовіших і найавторитетніших супротивників Головного Отамана УНР під час громадянської війни в Україні.

Особливого розмаху пошуки «московського сліду» та тиск на слідство досягли, коли під час попереднього розслідування вбивства, а згодом і на судовому процесі С. С. Шварцбарт зізнався, що він колись був соціалістом, співчував марксистам, але на слідстві не уточнив, до якої саме фракції в соціал-демократії належав¹⁵. Пізніше, вже на процесі, він визнавав, що за молодих літ належав до австрійської соціал-демо-

¹³ Кульчицький Ю. Назв. праця.— С. 138.

¹⁴ Friedman S. Op. cit.— P. 107.

¹⁵ Кульчицький Ю. Назв. праця.— С. 138.

кратичної групи «Функ», що перекладається як «Іскра», а також досить ретельно вивчав праці Маркса, Енгельса, Лібкнехта, Ласалю та Плеханова¹⁶. Спираючись на це, права французька преса запевняла, що Шварцбарт — більшовик і більшовицький терорист. Були розкопані та пішли в хід навіть такі неприємні факти з його юнацької біографії (які, до речі, ніякого відношення до вбивства Петлюри не мали), як арешт Шварцбарта за крадіжку із зломом у 1908 р. у Відні, що він здійснив під прізвищем Вальсбергер і за що був покараний на 4 місяці каторжної в'язниці за вироком суду імператорської Австро-Угорщини, і його виселення з Будапешта у 1909 р. за поданням поліцейського управління як «небажаної особи у великому місті»¹⁷.

На підтвердження версії про те, що Шварцбарт був більшовиком, А. Яковлів зазначає, що ще до початку першої світової війни, подорожуючи на пароплаві «Мельбурн» до Росії, Шварцбарт і ще кілька його товаришів провадили більшовицьку пропаганду на пароплаві, були заарештовані і негайно передані російським органам влади по приїзді до Архангельська. Крім того, як підкреслює А. Яковлів, Шварцбарт залишив «свої спомини з перебування на Україні 1917—1919 рр., причому одверто й не ховаючись описував, як він служив у червоній більшовицькій армії та як їздив по Україні з карними, більшовицькими загонами»¹⁸. Цю ж точку зору відстоює і Ю. Кульчицький. Він підкреслює, що коли вбивцю «запитали на суді, чи він служив в червоній армії, Шварцбарт відповів, що ні. Насправді він не тільки служив в червоній армії, але й сам зорганізовував жидівську військову частину, яка складалася з 90 воєнків і підлягала відомому більшовикові Котовському... Українці переконані, що Шварцбарт був або більшовиком, або їхнім інструментом, і що він не один був замішаний у змові»¹⁹. Оригінали документів, які підтверджували факт служби С. Шварцбарта, щоправда, не на командній посаді, в Червоній Армії в 1920 р. були надруковані ще у 1926 р. у ході слідства²⁰.

Але поки що такі твердження є лише міркуваннями дослідників, бо довести, що людина є агентом якоїсь розвідки чи служби безпеки лише на підставі відомостей про те, що вона колись знаходилася на військовій службі чи була шахраєм, звичайно ж, неможливо і безпідставно. Більше того, якщо А. Яковлів на підтвердження своїх слів про участь Шварцбарта у каральних операціях чи більшовицьких організаціях не наводить документів, то адвокату підсудного вдалося розшукати документи про те, що Самуїл Шварцбарт служив у Червоній Армії лише інтендантським працівником і зовсім не брав участі в бойових діях, бо командував не якоюсь військовою частиною, а лише обозом в бригаді Котовського. Та й то порівняно нетривалий час — навесні — влітку 1920 р.²¹ Що ж стосується спростування того, чи був він агентом ДПУ, оскільки служив у Червоній Армії, то адвокат Шварцбарта запитав суд — чи кожен, хто служив у більшовицькій армії, обов'язково є більшовиком і чи додумалася б більшовицька контррозвідка посилати на таке складне завдання людину, у якої не досить чиста — з крадіжками у молодості та службою в Червоній Армії — і надійна для агента біографія? Кому ж потрібний провал агента-терориста після вбивства, яке стало європейською сенсацією? Навряд чи розвідка могла б допустити подібну необачність в надто серйозній справі²². Таким чином адвокату Шварцбарта вдалося наперед виграти логікою — і документами — цей міні-раунд суду ще під час попереднього слідства.

¹⁶ Friedman S. Op. cit.— P. 119.

¹⁷ Кульчицький Ю. Назв. праця.— С. 139.

¹⁸ Яковлів А. Паризька трагедія.— Прага, 1930.— С. 231—232.

¹⁹ Кульчицький Ю. Назв. праця.— С. 138—139.

²⁰ Нова Україна.— Ч. 9.— 1926.— С. 139.

²¹ Le Monde.— 1926.— 26 серп.

²² Там же.— 1926.— 3 верес.

Але пристрасті навколо «московського сліду» раптово отримали продовження і навіть посилюлися, коли у вересні 1926 р. колишній український генерал петлюрівської армії М. Шаповал заявив кільком журналістам, що твердо переконаний в тому, що Шварцбарт був безпосередньо замішаний у таємний більшовицькій змові, яку очолював М. Володін, але свої основні свідчення генерал зробить лише в судових інстанціях і лише офіційно²³. У червні 1926 р. розпочалося офіційне судове слідство, в якому брали участь спеціально запрошені адвокати обох сторін. Підсудного взявся захищати відомий паризький адвокат і талановитий публіцист Анрі Торес, який мав надзвичайно широкі політичні зв'язки. Не менш відомих і талановитих адвокатів відстоювати свої інтереси запросила й родина Симона Петлюри. Його вдова Ольга Петлюра після кількадечних ґрунтовних консультацій із друзями, знайомими, лідерами української еміграції назвала своїми адвокатами досвідчених юристів: доктора права Цезаря Кампенсі та адвоката Альберта Вільма — кавалера ордена Почесного легіону, надзвичайно енергійну і честолобну людину, який ще до початку процесу заявляв, що він переконаний у перемозі, а тому обов'язково відправить Шварцбарта на гільйотину або, у кращому разі, на довічне ув'язнення.

Слідство почалося, і А. Вільма відразу ж запропонував допитати знайденого ним свідка звинувачення — літнього українського емігранта, проф. В. Ковалю, який заявив, що впізнає у Шварцбарті одного з трьох осіб — іншими були ще один чоловік та жінка середнього віку, — котрі стежили за Петлюрою навесні 1926 р. Докладніші свідчення В. Коваль дати не зміг, оскільки почував себе надзвичайно погано і на наступний допит вже не з'явився. Через кілька днів, ще до початку судового процесу, проф. Коваль помер²⁴. Однак суд на вимогу адвокатів родини Петлюри прийняв його свідчення, що, мабуть, було серйозною помилкою Кампенсі та Вільма²⁵. Бо вже на суді, коли прокурор зажадав від Шварцбарта пояснень з приводу свідчень Ковалю, адвокат Торес одним добре продуманим ходом протесту повністю дезавував його розповідь. Він запитав голову суду: «Ваша честь, хіба можна брати до уваги свідчення, котрі давала літня і надзвичайно хвора людина, давала буквально за кілька днів до кончини, стоячи вже однією ногою в могилі? Хіба не можуть бути такі свідчення упередженими чи неточними з-за поганого настрою особи, що їх давала? Хіба можуть вони бути виваженими і не упередженими, якщо особа, що їх давала, вже не мала змоги повністю контролювати свої вчинки, свій зір та пам'ять?»²⁶ І хоча суд не погодився з протестом А. Тореса і прийняв свідчення В. Ковалю, вони, практично, випали з матеріалів судочинства і не були враховані.

Іншим свідком звинувачення, який також наполягав на тому, що «без більшовицької Москви не обійшлося», був вже згаданий генерал М. Шаповал. Він присягнув і на попередньому слідстві, і на судовому процесі, що йшлося саме про змову з метою вбивства Петлюри і що головними змовниками були Володін та вбивця Шварцбарт²⁷.

Генерал Шаповал свідчив, що його знайомий Михайло Володін був членом Спілки російських максималістів і приїхав до Парижа з Німеччини на конгрес Соціалістичної партії Франції, який відбувся 8 серпня 1925 р. Оскільки Володін не мав де зупинитися в Парижі, був обмежений у коштах і до того ж не знав французької мови, Шаповал, на прохання одного відомого французького соціаліста, якого він не може назвати на суді, щоб не кидати тінь підозри на його добре й чесне ім'я*,

²³ Український Робітник.—1926.—15 верес.

²⁴ F r i e d m a n S. Op. cit.—P. 102.

²⁵ Там же.—С. 102—103.

²⁶ T o r r e s H. Op. cit.—P. 157.

²⁷ Ш а п о в а л М. Про смерть Петлюри.—Скрентон, 1929.—С. 69.

* Французька преса того часу, а також частина дослідників цієї проблеми, зокрема, Ю. Кульчицький (Назв. праця.—С. 139—140), вважають, що цим впливовим французьким соціалістом був приятель М. Шаповала проф. Нейман.

прийняв Володіна до свого помешкання. Той мав пробути у нього в квартирі нетривалий час, але чомусь затримався в Парижі на два-три місяці. Більш точну дату проживання Володіна у себе генерал чомусь не зміг пригадати, що викликало досить скептичне ставлення до його свідчень взагалі. Після мене, продовжував Шаповал, Володін перейшов мешкати до професора Ф. Неймана, але з Парижа все не їхав. Від січня 1926 р., приблизно з православного Різдва Христового, він регулярно відвідував Шаповала, а в лютому 1926 р. заходив до нього майже щодня на склянку чаю. В цей час він нібито вивчав маршрути та можливі місця перебування Петлюри.

Шаповал також заявив під присягою, що Володін брав активну участь в терористичних актах на Далекому Сході ще в 1920—1921 рр., потім працював у більшовицькій дипломатичній місії в Празі, де активно допомагав організувати повстання під проводом комуністів у Кладно, що недалеко від Праги. Через це Володін мусив негайно виїхати з Чехословаччини й опинився в Берліні, де знову працював у більшовицькій місії, а потім нелегально перебрався до Франції і оселився в Парижі²⁸ — саме через такі обставини він поневірявся по квартирах знайомих, а не міг оселитися в готелі або зняти якусь кімнату чи квартиру в пансіоні, бо не міг подати паспорта до поліції. Окрім мене, продовжував генерал, щоправда, не пояснивши, звідки він знає такі докладні подробиці з життя свого приятеля, а також наскільки наведені ним факти достовірні, Володін часто заходив до одного свого знайомого, який мешкав поблизу цвинтаря Пер-Лашез. А годинниковий магазин-майстерня Шварцбарта, нагадаємо, якраз знаходився біля цього кладовища. Оскільки ж Володін завжди уникав розмови на цю тему, тому Шаповал аж до дня вбивства не знав, що цим його приятелем був саме Шварцбарт²⁹.

Володін часто розпитував про Петлюру, цікавився його способом життя, уподобаннями, захопленнями, запевняючи, що він близько знайомий з одним старим приятелем Петлюри, який би дуже хотів, якщо це можливо, знову зустрітися із колишнім Головним Отаманом. Коли Шаповал запропонував влаштувати таку зустріч, Володін подякував, але відмовився. Знаючи, що 23 травня 1926 р. в Парижі мав розпочати роботу представницький з'їзд українських емігрантських організацій за участю, звичайно ж, Петлюри, Володін попросив у Шаповала квитки для себе та для знайомого³⁰. Бо Володін, мабуть, хотів, наполягав у суді генерал, щоб Шварцбарт зблизька побачив, як виглядає Петлюра.

26 травня, в день убивства, Володін зайшов до Шаповала і вони разом вирушили до пекарні купити хліба. Був пообідній час, і вже в пекарні Шаповал довідався, що застрелено на вулиці якогось «відомого російського генерала», яких тоді в Парижі було дуже багато. На цю звістку, як стверджував генерал, Володін зреагував миттєво: «Це, певно, вбили Петлюру», а потім попросив Шаповала не казати своїм гостям, яких чекали ввечері, Стасіву та Карбовському, що він випадково назвав Петлюру і вгадав³¹. На другий день, 27 травня, Стасів і Карбовський знову зайшли провідати Шаповала. В цей же час зайшов і Володін. Він заявив, що щойно довідався про смерть Петлюри з російської газети — бо він не знає мови і тому французьку вчорашню пресу не дивився³². Коли під час розмови було згадано, що вбивця Шварцбарт мешкав поблизу кладовища Пер-Лашез, Володін нібито сильно зблід і тільки пізніше признався Шаповалу, що він знайомий із вбивцею Петлюри — вони тривалий час віталися, навіть не знаючи прізвищ один одно-

²⁸ Шаповал М. Назв. праця.— С. 72.

²⁹ Там же.

³⁰ Там же.— С. 73.

³¹ Там же.

³² Там же.— С. 74.

го³³. Шаповал також твердив на слідстві і пізніше на суді, що він продовжував грати і зображував щиру приязнь до Володіна з метою якомога більше довідатися від нього про змову³⁴.

Наприкінці липня 1926 р. генерала Шаповала викликали на слідство, на якому він відразу виклав увесь комплекс своїх показань, але, крім того, ще зауважив, нібито неодноразово звертав увагу на підозрілих людей, які крутилися навколо Петлюри. Генерал доказував, що вбивці — то були змовники і він в цьому переконаний, але поскільки Петлюра був його політичним опонентом, більше того — рішучим противником, то не міг повідомити про свої підозри безпосередньо колишньому Головному Отаману. Але все ж таки сповістив про свої сумніви щодо його безпеки через Н. Карбовського тижнів за два—три до вбивства³⁵.

Шаповал так само свідчив, що невдовзі після вбивства до нього на квартиру зайшов Елій Добковський і розказав багато про Володіна і про Шварцбарта, запевняючи, що Володін був спільником у цій кривавій змові³⁶. Пізніше нібито і проф. Нейман довірився Шаповалові, розповівши, що саме Володін повідомив його і його дружину про вбивство Петлюри увечері того ж дня, коли Шварцбарт застрелив колишнього голову Директорії УНР. Таким чином, підсумовуючи на суді показання свідків, адвокати Петлюри звернули увагу, що четверо різних осіб почули про смерть Головного Отамана у перший же день від Володіна: Стасів, Карбовський, Нейман та його дружина³⁷. Але адвокат звинуваченого А. Торес відвів ці докази, запевняючи, що наведені факти ще нічого не доводять, бо від будь-якого салонного базіки, збирача пліток чи хлопчика, який продає свіжі газети, або поліцейських на вулиці про вбивство Петлюри того ж дня довідалося значно більше людей, ніж згадані четверо осіб. Тож це не підтверджує причетність Володіна до терористичного акту, оскільки знання відомостей про вбивство, тобто поінформованість про всі новини Парижа, ще не свідчить, що ця людина має відношення до скоєного злочину³⁸.

23 березня 1927 р. Паризька судова палата — вищий суд столиці Франції — викликав на засідання як свідків Добковського, Володіна і Шаповала, де їм був влаштований перехресний допит між собою та перехресний допит разом із Шварцбартом. Добковський заявив у суді, що бачив, як Володін і Шварцбарт напередодні вбивства разом обідали. Володін під присягою заперечив це свідчення та своє знайомство з убивцею. Наприкінці перехресного допиту, як свідчить стенограма судового засідання, Володін змушений був зізнатися, що він трохи знайомий із Шварцбартом і останнім часом часто заходив до нього, бо вибирав собі годинника, але не знав його прізвища, тому що не має звички цікавитися прізвищем власника крамниці. Прокурор це свідчення не прийняв, бо обвинувачений був власником крамниці годинників і всі знали його прізвище³⁹. Сам Шварцбарт на перехресному допиті тримався вкрай спокійно, заперечив своє особисте знайомство з Володіним, заявляючи, що той був у нього всього два-три, ну, може, чотири рази, востаннє — близько десяти днів напередодні вбивства, а до того ж, навіть тепла розмова господаря маленького магазинчику із покупцем не може, не має підстав вважатися знайомством⁴⁰. Прокурор суду знову наполягав, що Володін мав знати прізвище майстра-годинникаря — воно вказано на вивісці його власного магазину. В цей момент Торес запитав суддю — чи знає той майстра-годинникаря, у якого постійно

³³ Кульчицький Ю. Назв. праця.— С. 140.

³⁴ Там же.— С. 140—141.

³⁵ Там же.— С. 141.

³⁶ Шаповал М. Назв. праця.— С. 75.

³⁷ Там же.— С. 76.

³⁸ Torrès H. Op. cit.— P. 164.

³⁹ Шаповал М. Назв. праця.— С. 78.

⁴⁰ Кульчицький Ю. Вказ. праця.— С. 141.

і він, і вся його родина купують, ремонтують і обслуговують свої годинники, чи знайомий він з ним? Голова суду відповів ствердно. «А як його прізвище, Ваша честь?» — поцікавився Торес. Суддя розгублено мовчав. І тоді адвокат, який поки що діяв здебільше на контрастах, негайно напався на прокурора, заявляючи, що дев'яносто дев'ять відсотків парижан, здоровкаючись щодня, не знають прізвищ своїх двірників, годинників, зеленщиків, молочників, конс'єржок, хоча всі знають їхнє ім'я та в обличчя. І цього, виявляється, досить, щоб ніхто не звертав уваги на прізвища⁴¹.

Через кілька днів на судовому процесі пред'явили новий вагомий доказ, який, на думку адвоката О. Петлюри Кампенсі, мав переконати суд, що Шварцбарт не був самотнім месником за свою родину, що він терорист, який має спільників. Це був лист Шварцбарта до дружини, відправлений міською пневматичною поштою Парижа, на якому поштовий урядовець проставив штампель «14.35» (2.35 по обіді), тобто через двадцять хвилин після вбивства на вулиці Расіна. Адже Шварцбарт застрелив Петлюру, як відомо, між 14.10 і 14.15, а вже о 14.15 його заарештувала поліція на розі бульвару Сен-Мішель. Пневматична листівка була відправлена з поштового бюро паризької міської пошти поблизу Готелю де Віль — мерії Парижа. Таким чином, доводив Кампенсі, цей лист міг відправити тільки спільник, яким і був Володін⁴². Спростувати такий факт було майже неможливо. Шварцбарт вперто відмовчувався, і тоді його адвокат, блискучий Торес, якого в прокуратурі називали «дияволом захисту», намагаючись підірвати довіру до свідчення про наявність неіснуючого, на його думку, спільника, зробив диво. Він прочитав цілу лекцію про поштові помилки, різко розкритикував паризьку пневматичну пошту і передав судові свій власний паспорт із помилково проштемпельованою датою, де стояв 1936 р., замість 1926-го. На заключення Торес пояснив годину на конверті пневматичного листа як неважність поштового службовця⁴³.

Досить серйозним аргументом проти М. Володіна стало двадцятисторінкове свідчення Е. Добковського, де той стверджував, що Володін працював у ЧК в роки громадянської війни і що змова проти С. Петлюри була повністю розроблена та спланована у Москві. У своїх показаннях він знову згадав резолюцію Комінтерну від 9 січня 1926 р. про політичний терор, який ухвалив Виконком Комінтерну і яка завершилася вбивством Петлюри. Добковський також доводив, що найпершою метою цього вбивства було знищити небезпечного ворога, а другою — викликати сильні антиукраїнські настрої у Франції⁴⁴. Своє попереднє свідчення на слідстві Добковський ще підтвердив виступом у польській газеті «Епоха», де настійливо запевняв, що Володін був чекістом і більшовиком⁴⁵. Але свідчення Добковського, які могли б стати одним з головних козирів звинувачення, були повністю дискредитовані відомим російським есером, невідомим борцем з провокаторством у революційному русі Європи В. Л. Бурцевим, який викрив багатьох провокаторів царської охоранки, у тому числі сумновідомих суперпровокаторів — керівника бойової організації партії есерів Є. Азефа і більшовика, депутата Державної думи І. Малиновського. Один з найстаріших в Європі діячів соціалістичного напрямку, якому вже тоді йшов 66-й рік, запеклий ворог більшовизму, головний редактор і видавець журналу «Былое» Бурцев користувався величезним і недоторканим авторитетом і тому його заява про те, що Добковський був агентом-провокатором, миттєво рознесла вщент будь-яку довіру до свідчень цієї людини⁴⁶.

⁴¹ Torrès H. Op. cit.— P. 166.

⁴² Шаповал М. Назв. праця.— С. 79.

⁴³ Там же.— С. 80.

⁴⁴ Friedman S. Op. cit.— P. 179.

⁴⁵ Тризуб.— Ч. 5, 1929.— С. 24.

⁴⁶ Яковлів А. Назв. праця.— С. 240.

У ході своєї роботи паризький суд не міг не взяти до уваги і офіційну заяву радянського надзвичайного і повноважного посла у Франції Х. Г. Раковського, який заявив, що посольство ображають різноманітні безпідставні повідомлення та бездоказові вигадки, що час від часу з'являються в газетах, про те, що Радянський Союз причетний до вбивства Петлюри, і що нібито Шварцбарт був більшовиком. Посол спростовував все це і повідомляв, що вбивця ніколи не належав до партії більшовиків — більше того, ще у 1924 р. йому було відмовлено посольством у в'їзній візі до СРСР⁴⁷. І хоча після цієї заяви підозра в колах української пропетлюрівської еміграції не зменшилася, а скоріше навпаки — ще більше зросла, судова влада Франції почала ретельніше перепроверити всі документи та свідчення, що з'являлися у ході судового процесу.

Чому ж все-таки Шварцбарт стріляв саме в Симона Петлюру? Таке питання не один раз задавали собі і судді, і присяжні засідателі, і газети. Воно, без перебільшення, хвилювало, збуджувало і коментувалося усім Парижем. І лише на суді, в залі засідань судової палати, Шварцбарт офіційно назвав мотиви злочину, що спонукали його до дії: головною підставою для вбивства для нього стала особиста помста за згвалтовану доньку та за родину, що була забита петлюрівськими вояками, та за скоєні його армією жорстокі єврейські погроми в роки громадянської війни на Україні⁴⁸. Адвокати родини Петлюри Вільма та Кампенсі намагалися довести, що Шварцбарт ніколи не мав родичів на Україні, не знає української мови. Питання про знання мови виникло тоді, коли під час процесу вбивця зробив досить різку заяву про те, що Петлюра причетний до єврейських погромів не лише як головнокомандуючий армією, яка і чинила ці погроми, але і як літератор, що редагував часопис «Тризуб». Це видання, за твердженням Шварцбарта, було антисемітським за своїм напрямком. Тоді адвокати родичів Петлюри поставили під сумнів, що звинувачений Шварцбарт міг самотійно читати редагований загиблим часопис і, відповідно, робити подібні висновки про його напрямок. Судові довелось, на вимогу адвокатів, організувати лінгвістичну експертизу. Шварцбарту запропонували прочитати щось із «Тризуба» у присутності висококваліфікованого фахівця-експерта Маргона. Заключення експерта було таким: Самуїл Шварцбарт розмовляє і читає українською мовою з помітним акцентом місцевості Балта, що на півдні України⁴⁹. Сумніви у цьому питанні відпали, і адвокати змушені були відкликати свій протест.

Тим часом суттєво змінився громадський настрій Франції, ставлення суспільства до цього процесу. З підступного злочинця, жорстокого терориста і огидного найманця більшовицького режиму Шварцбарт поступово перетворився на месника, мученика за свій народ, за його пригноблення і страждання. Відбулася ця метаморфоза, звичайно, не випадково — велику роль відіграла тут французька преса, яка, зацікавившись подіями та міжнародними стосунками на Україні під час громадянської війни, відрядила кількох журналістів із завданням розслідувати становище на місці. Допомогала їм і українська гетьманська еміграція, яка ненавиділа Симона Петлюру та його прибічників, а тому передала французьким журналістам чимало документів та свідчень очевидців або навіть учасників подій, які мали метою компрометувати Петлюру. Власне кажучи, гетьманська еміграція і намагалась перш за все спалювати ім'я Головного Отамана війська УНР, який свого часу позбавив гетьмана влади і держави.

Відомий паризький репортер Б. Лекаш, який тривалий час скрупульозно розслідував єврейські погроми на Українській землі, вказу-

⁴⁷ Кульчицький Ю. Назв. праця.— С. 142.

⁴⁸ Friedman S. Op. cit.— P. 64.

⁴⁹ Там же.— С. 275—276.

вав — одним з перших серед французьких журналістів — на Петлюру як на головного винуватця.

Коли С. Шварцбарта в суді запитали, чому він так довго чекав із своєю помстою і чому не помстився на Україні, в Польщі, в інших країнах, де перебував протягом шести років Петлюра, а вирішив здійснити свою акцію саме в Парижі, підсудний замовчав. А його спритний адвокат А. Торес, інтуїтивно відчуваючи перелом у ході судового процесу і настрої громадськості — той перелом, що він так довго і старанно готував — виручив свого клієнта вигуком: «Він повинен був виїхати з Франції до Галичини!»⁵⁰. Вигук адвоката виявився стратегічним ударом у ході судового процесу і знаменував собою початок його енергійного наступу у боротьбі за врятування життя свого підзахисного. Торес нагадав всім, що у роки першої світової війни Шварцбарт активно воював на боці Антанти, що він проливав кров за перемогу Франції і Англії — а у тогочасній Франції, мабуть, не було жодного дорослого чоловіка, який би не пам'ятав окопів Західного фронту, битву на Марні чи «м'ясо-рубку» під Верденом і Седаном. Це була сильна зброя в руках адвоката. Крім всього, Торес хотів, по-перше, представити вбивцю як героя та месника за єврейські погроми, а, по-друге, — переконати французів, що Шварцбарт був справжнім французьким патріотом, тоді як протилежна сторона складалася з негідників та колаборантів, які плідно співробітничали з німцями під час першої світової війни⁵¹. Стратегія Тореса на процесі, як визнав пізніше і його опонент проф. Кампенсі, в обох випадках виявилася надзвичайно успішною.

Інший адвокат родини Петлюри, А. Вільма, відверто заявляв, що своїм наполегливим проголошенням жахів погромів та наголошенням жалюгідного й пригніченого становища євреїв на Україні Торес змобілізував сіоністський всесвітній рух проти Петлюри, проти петлюрівців і навіть проти українців взагалі⁵². В десятках країн були організовані громадські «Комітети оборони Шльоми Шварцбарта», збиралися гроші для його родини та адвокатів, підписувалися петиції в його захист, організовувалися масові демонстрації та велелюдні мітинги, спрямовані на захист Шварцбарта⁵³. Здавалося, що увесь світ, судячи з кількості листів та телеграм, стежить за судовим процесом в Парижі. Відомий історик, професор Симон Дубнов, запевняв, що в історичних архівах в Берліні, як єврейських, так і німецьких та гетьманських, знаходиться понад 12 000 документів, що стосуються погромів на Україні та звірств під час них, з цих документів — 500 паперів свідчать про «безпосередню причетність Симона Петлюри до погромів»⁵⁴. Всі єврейські організації світу координували свої дії по захисту Шварцбарта — для них, для єврейської молоді, релігійних та сіоністських кіл він був не просто своєю, рідною кровно людиною, але й національним героєм, їхнім «янголом помсти і справедливості»⁵⁵. Єдина впливова єврейська організація, яка спочатку відмовилася підтримувати С. Шварцбарта, був Всеамериканський єврейський комітет, який засудив дії терориста, справедливо оцінивши їх як криваве варварство, про що свідчить заява комітету від 19 листопада 1926 р.⁵⁶ Але й цей впливовий комітет дуже скоро під тиском світової єврейської громадськості, її загальної і концентрованої суспільної думки, переглянув свої позиції та видав іншу, роз'яснюючу власні помилки, заяву, де також підніс і свій голос на захист Шварцбарта⁵⁷. Згодом, мабуть, активісти цього руху зрозуміли,

⁵⁰ Кульчицький Ю. Назв. праця.— С. 143.

⁵¹ Там же.— С. 142—143.

⁵² Friedman S. Op. cit.— P. 312.

⁵³ Desroches A. Op. cit.— P. 197—198.

⁵⁴ Кульчицький Ю. Назв. праця.— С. 143.

⁵⁵ Там же.

⁵⁶ Friedman S. Op. cit.— P. 313.

⁵⁷ Там же.— P. 314—315.

що у цьому багатоголосому шалі, у захопленні перемогою і доведенні своєї правоти за будь-яку ціну на другий план були якось непомітно відсунуті, а потім й зовсім зникли морально-етичні, загальнолюдські оцінки бандитського вчинку Шварцбарта, який у жорстокий спосіб забив неозброєну людину, зробив саме те, що, за його ж власною термінологією, слід вважати погромництвом.

Відчуваючи, що хід судового процесу змінився кардинально і з кожним днем дійство в судовому залі все більше переходить у руки Тореса, енергія якого магнетизує і підкоряє увесь зал, а розгляд справи все більше зосереджується не навколо злочину — вбивства, а навколо особистості, поглядів та політики Петлюри, адвокат Альберт Вільма рішуче спробував вирватися із тупикового, невігідного і нав'язаного Торесом становища.

(Далі буде)

Шановні читачі!

Нагадуємо, що журнал розповсюджується за передплатою, яка приймається всіма агентствами «Союздрук» без обмежень. Індекс для індивідуальних передплатників — 74499, для колективних — 74506. Ціна на друге півріччя 1992 р. — для індивідуальних передплатників — 48 крб., для колективних — 60 крб., на квартал — відповідно 24 і 30, на місяць — 8 і 10 крб.